

Mattioli'den Osmân b. Abdurrahmân'a: Bitkilerin Diller Arası Yolculuğu

Osman Süreyya Kocabaş¹

Öz

Bu çalışma, Erken Modern Dönem'de bitki adlandırmaları ve tanıtları sırasında karşılaşılan sorunlar ile bu sorunlara getirilen çözümleri ele almaktadır. Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserine Mattioli'nin şerhinin Osmanlı Türkçesine yapılmış tercümesi olan *Kitâbu'n-Nebât*, bu bağlamda incelenmiştir. Osmân b. Abdurrahmân tarafından 1777'de yapılan bu çeviri, bitki adları ve terminolojisinin aktarımında dilsel ve kültürel engellerin etkisini yansıtan bir örnek olarak ele alınmaktadır. Çalışma, bitki adlarının tutarsızlıkları, standartlaştırma zorlukları ve çok dilli sözlüklerin kullanımına odaklanmaktadır. *Kitâbu'n-Nebât*, Osmanlı âlimlerinin klasik eserleri yerel okuyucular için daha anlaşılır hâle getirme çabalarını göstermektedir. Bitki tanımlamalarındaki belirsizlikleri ve bu belirsizlikleri çözmeye yönelik terminolojik ve dilsel uyarlamaları ele alan bu analiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda bitki adları ve terminolojisinin karmaşıklığını ortaya koymaktadır. Makale, bu sorunların Erken Modern Dönem'deki tercüme ve bilgi aktarımı üzerindeki geniş kapsamlı etkilerine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken Modern Dönem, bitki adları, *Kitâbu'n-nebât*, Dioscorides, Osmanlı tercümesi, bitki terminolojisi.

From Mattioli to Osmân b. Abdurrahmân: The Interlingual Journey of Plants

Abstract

This study examines the challenges and solutions encountered in plant nomenclature and identification in the Early Modern period, focusing

¹ Dr., oskocabas@gmail.com, ORCID: [0000-0001-5487-3032](https://orcid.org/0000-0001-5487-3032).

on *Kitâbu'n-Nebât*, the Ottoman Turkish translation of Mattioli's commentary on Dioscorides' *De Materia Medica*. Translated by Osmân b. Abdurrahmân in 1777, this work is analyzed as an example of how linguistic and cultural barriers influenced the transmission of plant names and terminologies. The study explores issues such as inconsistencies in plant names, difficulties in standardization, and the reliance on multilingual glossaries. Despite these challenges, *Kitâbu'n-Nebât* reflects the efforts of Ottoman scholars to make classical works more accessible to local audiences. By addressing ambiguities in plant identification and presenting solutions through descriptive terminology and linguistic adaptation, this analysis sheds light on the complexities of plant nomenclature and terminologies in the Ottoman Empire. The paper emphasizes the broader implications of these challenges for scientific translation and knowledge transfer during the Early Modern period.

Keywords: Early Modern period, plant nomenclature, *Kitâb al-nabât*, Dioscorides, Ottoman translation, plant terminology.

Extended Abstract

The relationship between human health and plant-based remedies has been a fundamental aspect of pharmacological traditions since antiquity. Dioscorides' *De Materia Medica*, one of the most influential texts in this domain, established the foundations for herbal medicine and was adapted into numerous languages and cultural contexts. The Ottoman Turkish translation of this foundational text, *Kitâb al-nabât* [the Book on Plants], provides an exemplary illustration of the manner in which ancient knowledge was contextualised and enhanced within the intellectual milieu of the Ottoman Empire. Translated by Osmân b. Abdurrahmân in 1777, this text serves as a link between disparate linguistic, cultural and scientific traditions, offering insights into the dynamics of Early Modern Ottoman science.

This study centers on *Kitâb al-nabât*, exploring how it systematized plant knowledge for Ottoman readers. The text not only adhered to Dioscorides' classifications but also incorporated new layers of knowledge drawn from local contexts and regional terminologies. Osmân b. Abdurrahmân's meticulous approach is evident in his effort to provide Turkish equivalents for nearly every plant name while simultaneously retaining their Arabic, Persian, Greek, and Latin counterparts. This multilingual glossary reflects the Ottoman scholars' broader engagement with cross-cultural scientific traditions and underscores their commitment to knowledge synthesis and dissemination.

The research examines key aspects of botanical nomenclature and classification practices in the Ottoman Empire, particularly during the 17th and 18th centuries. It highlights the challenges translators and scholars faced in adapting ancient texts to the Ottoman linguistic and scientific milieu. These included addressing ambiguities in plant identification, reconciling differences between local and classical terminologies, and ensuring accurate communication of therapeutic properties. Osmân b. Abdurrahmân's translation stands out for its inclusion of local knowledge,

often derived from oral traditions or firsthand observations, which enriched the original text and made it more accessible to Ottoman audiences.

A principal objective of the study is to examine the epistemological framework that informs *Kitâb al-nabât*. By comparing Dioscorides' original classification systems with those adapted by the Ottoman Empire, the research illuminates the ways in which the translation served both scientific and practical purposes. For example, the text provides comprehensive descriptions of plants' physical characteristics, habitats, and uses, frequently augmented by anecdotes concerning their cultural or economic significance. Examples such as the etymological origins of plant names (e.g., centaurea from Centaurus or gentiana linked to King Gentius) demonstrate how historical narratives were integrated with scientific data, thereby enhancing the text's educational and cultural value.

The study also contextualizes *Kitâb al-nabât* within the broader corpus of Ottoman pharmacological literature. It investigates how this work interacted with and contributed to the existing knowledge base, particularly through its integration of Arabic, Persian, and European botanical traditions. The analysis reveals a dynamic exchange of ideas, where classical texts were not merely translated but also transformed to address local needs and conditions. This transformation is evident in the adaptation of foreign terms into Turkish, the development of new terminologies, and the inclusion of local plant varieties not found in the original sources.

Another dimension explored is the role of illustrations and visual aids in plant identification. Unlike European herbals of the same period, which increasingly relied on detailed botanical illustrations, Ottoman works such as *Kitâb al-nabât* relied heavily on textual descriptions. This reliance posed challenges for plant identification, particularly in cases where local readers lacked direct experience with the plants described. The study discusses how this limitation was partially addressed through oral transmission and the inclusion of comparative linguistic glossaries, which linked plants to their regional counterparts.

Furthermore, the research examines the social and economic implications of *Kitâb al-nabât*. By providing a comprehensive guide to plant-based remedies, the text served as a valuable resource for medical practitioners, apothecaries, and traders. Its emphasis on distinguishing authentic medicinal plants from counterfeit or adulterated substitutes reflects the practical concerns of the time. For example, the text includes warnings about deceptive practices, such as selling inferior plants under the guise of more valuable ones and provides criteria for distinguishing genuine specimens.

In conclusion, *Kitâb al-nabât* not only illustrates the complexity and richness of knowledge transmission in the Ottoman Empire, but also highlights the challenges of plant nomenclature that persisted across cultural and linguistic adaptations. In adapting Dioscorides' *De Materia Medica* to the Ottoman context, Osman b. Abdurrahman preserved an ancient tradition while enriching it with local insights and innovations. However, the translation also reflects the inherent difficulties in accurately identifying and naming plants, especially when trying to reconcile different terminologies

from Arabic, Persian, Greek and Turkish. *Kitāb al-nabāt* thus serves not only as a testament to the interconnectedness of scientific traditions across cultures, but also as a reminder of the persistent ambiguities of pre-modern pharmacology.

Giriş

Antik dönemden itibaren bitkilerin insan sağlığı üzerindeki etkileri farmakolojinin temel bir unsuru olarak görülmüştür. Paracelsus'un (ö. 1541) yeni deva ve ilaç materyallerine tıp çalışmalarında yer verinceye kadar dünyanın birçok yerinde bitkiler, hastalıklara karşı en efektif tedavi araçlarındandı. Bunun sebebi antik tıp dünya görüşüncü insan vücudunda yer alan dört unsurun dengede olmasıyla sıhhatin devam edeceğiydi. Yunan tıbbında, bitkilerin kullanımı, Hipokrat ve Galen gibi tıp bilginlerinin rehberliğinde şekillenmiş; bitkiler, bedeninin dört element dengesini korumak ve hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanılmıştır (De Vos, 2023: 26-28; Mossensohn, 2014: 44; Huguët-Termes, 2008: 229-239). Yunan müellifleri, bitkileri türlerine göre ayırarak onların sıcak, soğuk, kuru ya da nemli özelliklerini dikkate almış, bu bilgileri tedavi edici etkilerle ilişkilendirmiştir. Ancak Yunan geleneğinde bitki adlandırmaları büyük ölçüde yerel terminolojiye ve dönemin sözlü kültürüne dayanmış, bu nedenle bitki türlerinin tanımlanmasında zaman zaman belirsizlikler yaşanmıştır (Mavroudi, 2024: 143). Dioskorides'in De Materia Medica'sı Antik birikimi derlemiş ve kendisinden sonra Akdeniz havzasında farklı dil ve kültürlerde asırlarca devam eden farmakoloji geleneğinin sistemleşmesini sağlamıştır. Bu eserin bir şerhinin Kitâbü'n-nebât adıyla Osmanlı Türkçesine çevrilmesi, XVIII. yüzyılda Osmanlı bilim dünyasının klasik bilgilere erişme ve bu bilgileri yeniden yorumlama konusundaki arayışını göstermektedir.

Osmân b. Abdurrahmân ve Kitâbü'n-nebât üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Kitâbü'n-nebât literatürde Mükerrrem Bedizel Aydın'ın 1996 yılında tamamladığı 18. yüzyıla ait Türkçe 'müfredat' kitapları ve Türk tıp tarihindeki yeri başlıklı doktora tezinde ilk kez detaylı incelenmiştir. Ardından Ramazan Şeşen'in Osmân b. Abdurrahmân'ın Osmanlı tercüme hareketliliğindeki rolüne değindiği "Belgrad Divanı Tercümanı Osmân b. Abdülmennan ve Tercüme Faaliyetindeki Yeri" adlı makalesi, Adnan Ataç ve Vedat Yıldırım'ın Osmanlı müelliflerinin Dioskorides'in eserinden nasıl faydalandığını anlattığı ve Kitâbü'n-nebât'ın bu süreçteki önemine değindiği "Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides'in 'De materia medica'sı'" başlıklı makalesi ve Mustafa Koç'un Kitâbü'n-nebât'ta yer alan bitki adlarının Türkçe dil dağılımı noktasında önemine özellikle vurgu yaptığı "Pedanius Dioscorides'in Hyles latrakes'i, Andrea Mattioli'nin Materia Medica'sı ve Türkçe Çevirisi Kitabı'n-Nebât" başlıklı bildirisi öne çıkmaktadır. Son olarak Mustafa Yavuz, Dioskorides'in De Materia Medica'sının Kitâbü'n-nebât'a giden yolculuğunu incelediği "Mattioli'nin Dioscorides Tefsirinin Osmanlı'da Alınlanması" başlıklı makalesi en güncel çalışmalardandır. Kamile Hasar tarafından "Osman b. Abdurrahman'ın Kitâbu'n-Nebât'ı (2a-151b varakları arası)" ve Selim Gültürk tarafından "Osman b. Abdurrahman'ın Kitâb'un-Nebât'ının (212a-355b) transkripsiyonu ve dil hususiyetleri" başlıklarıyla hazırlanmış iki adet yüksek lisans tezinde de Kitâbü'n-nebât'ın metin olarak transkripsiyonu yapılmış ve dil özelliklerini incelenmiştir (bkz. Hasar, 2009; Gültürk, 2009). Bu çalışmalar Osmân b. Abdurrahmân ve Kitâbü'n-nebât'ını da ele almış ancak Mattioli ve eserine detaylı çalışma -Yavuz'un mezkûr makalesi hariç- maalesef mevcut değildir.

Mütercim Osman b. Abdurrahmân'ın diğer tercüme eseri Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya ise Sadullah Kaya ve Şerife Boz Kaya tarafından hazırlanıp Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde 2021 yılında neşredilmiştir. Mezkûr çalışmalar hem mütercim hem de eser hakkında genel ve kapsayıcı araştırmalardan oluşmaktadır.

Bu makale, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak Kitâbü'n-nebât adlı eseri merkeze alarak Osmanlı farmakoloji biliminde üretilen bir metnin Türk okurlara bitki çeşitliliği konusunda nasıl bir bilgi dizini sunduğunu incelemektedir. Kitâbü'n-nebât, bitki adlarının sınıflandırılması, tanımlanması ve çok dilli bir terminolojiyle aktarılması bakımından dönemin bilimsel yaklaşımını anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu eserin incelenmesinin temel nedeni, Türkçe bitki adları açısından sunduğu zengin içeriğin yanı sıra, Arapça, Farsça, Yunanca ve Latince gibi farklı dillerdeki terminolojiyi bir araya getirerek Osmanlı bilim dünyasının çok dilli yapısını yansıtmasıdır (Ataç ve Yıldırım, 2004: 261-62; Koç, 2009: 151-52).

Bu bağlamda, çalışmada Osmanlı bilim çevrelerinin tercüme ve telif eserlerde bilgi aktarımını nasıl gerçekleştirdiği, terminolojik zorluklarla nasıl karşılaştığı ve bu zorlukları nasıl aştığı araştırmamızın temel sorunsallarından biridir. Dönemin bitki sınıflandırma yaklaşımlarının kültürler ve coğrafyalar arası bilgi dolaşımına nasıl katkı sunduğu değerlendirilmektedir. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri tarafından üretilen farmakoloji ve botanik metinleri ekseninde deva adlandırmaları incelenmekte ve bitki isimlendirme pratiklerine odaklanılmaktadır.

Çalışma, Osmanlı bilim dünyasının bilgi üretim ve aktarım süreçlerine dair kapsamlı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Erken Modern Dönem'de üretilen bu tür metinler, yalnızca Osmanlı bilim anlayışını değil, aynı zamanda bilimsel bilginin yerel bağlamlarda nasıl yeniden şekillendiğini de ortaya koymaktadır. Kitâbü'n-nebât'ın bu çerçevede ele alınması, Osmanlı farmakolojik birikimine ışık tutarken, aynı zamanda bu birikimin modern bilimle ilişkilendirilebileceği yeni yöntemler üzerine düşünme fırsatı sunmaktadır.

1. Kitâbü'n-nebât'ın Tanıtımı ve Yeni Sorular

Kitâbü'n-nebât, Pierre Andrea Mattioli (ya da Matthioli) (ö. 1577) tarafından Dioskorides'in *De Materia Medica* adlı eserine yaptığı şerhin Osmanlı Türkçesine 1191/1777 yılında Belgrad tercümanı Osmân b. Abdurrahmân (ö. 1200/1786)* tarafından aktarılan tercümesidir (Yavuz, 2023: 254; Aydın, 1996: 179). Mattioli'nin söz konusu olan şerhi, 1544 yılında *I Discorsi di Pietro Andrea Matthioli nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*** adıyla İtalyanca ve ardından 1554'te de *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de*

* Mezkûr mütercimin ismi, bazı çalışmalarda Osmân b. Abdülmennân şeklinde geçmekte ancak çalıştığımız nüshada mütercim kendisini Osmân b. Abdurrahmân olarak tanıttığı için bu ad tercih edilmiştir.

** Makale boyunca bu eser *I Discorsi* şeklinde anılacaktır.

*materia medica**** başlığıyla Latince olarak basılmıştır. *Kitâbü'n-nebât*'ın incelenme sebebi hem Dioskorides'in eserinin dolaylı olarak Osmanlı Türkçesindeki tek tercümesi olması hem de Türkçe bitki adları noktasında önemli bir eser olmasıdır (Ataç ve Yıldırım, 2004: 261-62). Peki mütercim Osmân b. Abdurrahmân bu eseri tercüme etmeye neden gerek duymuştur? Mattioli'nin *Commentarii*'si, yazıldığı dönemde Avrupa'da hızlanmış olan botanik araştırmalarında önemli bir kilometre taşı hüviyetindedir. Nitekim XV. yüzyıldan itibaren Dioskorides'in *De Materia Medica*'sı Latinceye tercüme edilmeye başlanmış ve hatta XVI. yüzyıla gelindiğinde Yavuz'un tespitiyle Güney Avrupa için "Dioskorides yüzyılı" yaşanmaktadır (bkz. Yavuz, 2023: 249). Dioskorides'in eserinin tercümeleri içinde en dikkat çekici olanı Mattioli'nin şerhidir (Yavuz, 2023: 250). Bu eser, aslı olan *De Materia Medica*'nın telifinden sonra keşfedilmiş ve adlandırılmış birçok bitkiyi içerdiği gibi, Yaşlı Plinius, Galen ve İbn Sinâ gibi bilginlerin görüşlerinin de tartışıldığı önemli bir şerhtir. Eserin hazırlanış sürecinde Ogier G. de Busbecq'in (ö. 1592) 1527-1561 yılları arasında İstanbul'daki ikameti ve Anadolu ve Trakya gezilerinde elde ettiği bitki ve tohumlar ile bitkiler üzerine yaptığı araştırmaların ve edindiği ya da çizdirdiği görsellerin katkıları vardır (bkz. Yavuz, 2023: 251-52; Baytop, 2010: 187).

Mütercim Osmân b. Abdurrahmân, mezkûr eseri Türkçeye çevirirken hemen her bitkinin Türkçe adını vermeye çalışmıştır. Eser oldukça sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Ayrıca her bir bitkinin Boşnakça adının da yer alması, XVIII. yüzyıl Boşnakça bitki söz varlığı açısından da bu eserin önemini artırmaktadır. Eserde çoğu bitkinin Arapça, Frenkçe, Yunanca ve Latince karşılıkları da verilmiştir. Mütercim; kendisi hekim olmadığı veya bu alanda eğitim almadığı için bitkilerin betimlemeleri, onların nerelerde yetiştiği, nasıl kullanıldığı ve tıbbi faydaları gibi bilgileri aktarırken Mattioli'ye sadık kalmış ve esere çok az eklemeler yapmıştır (Aydın, 1996: 197). Eserde yer yer Mattioli'nin ve mütercim Osmân b. Abdurrahmân'ın birinci tekil şahıs cümleleri yer almakta, ancak hangisinin mütercime ait olduğunun tespiti için mukayeseli bir çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu tercümeden anlaşıldığı üzere Mattioli'nin, Dioskorides'in eserini şerh ederken İbn Sinâ ve diğer "Arapların" eserlerinden faydalandığı tercüme eserde de aşikârâne görülmektedir (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 277b; 300a).

Tercüme eserdeki deva başlıkları asıl esere sadık olduğu için alfabetik sırayla tertip edilmemiştir. Aslında Mattioli de Dioskorides'in tertibini esas almış, fakat Dioskorides'in tertibi Orta Çağ'da terk edilmiş ve bunun yerine alfabetik tertip yaygınlaşmıştır (De Vos, 2023: 29). Alfabetik olmayan metin tertibinde okurların ilgili devayı kolayca bulabilmesi için hem Mattioli hem de mütercimi Osmân b. Abdurrahmân, eserin girişine ilgili madde başlığının hangi sayfada olduğunu gösteren detaylı indeks yerleştirmiştir (Aydın, 1996: 183).

*** Makale boyunca bu eser *Commentarii* şeklinde anılacaktır.

Osmân b. Abdurrahmân'ın aslen nereli olduğu bilinmemekle birlikte Avusturya ya da Macar mühtedilerinden olduğu ya da Boşnak asıllı olduğu iddiaları mevcuttur (Yavuz, 2023: 253; Şeşen, 1997: 305-06; Aydın, 1996: 179). Köprülü el-Hâc Hafız Ahmed Paşa'nın (ö. 1182/1768-69) Belgrad valiliği döneminde Belgrad'da ikinci tercüman olarak görev yaptığı gibi mühendishanenin de ilk hocalarındandır (Şeşen, 1997: 305-06). Hafız Ahmed Paşa, Osmân b. Abdurrahmân'dan bazı kitapları tercüme etmesi noktasında teşvik ettiği gibi bu çalışmanın konusu olan Mattioli'nin eseri de yine onun isteği üzerine tercüme edilmiştir (Yavuz, 2023: 254; Şeşen, 1997: 306). Hafız Ahmed Paşa Mattioli'nin eserinin Türkçe tercümesini görememiştir. Osmân b. Abdurrahmân eserini 1191/1777 yılında Melek Mehmed Paşa'ya (ö. 1195/1802) sunmuştur (Şeşen, 1997: 306).

Önceki araştırmalarda, mütercim Osmân b. Abdurrahmân'ın bu eseri çevirirken 1568 yılında Venedik'te basılan Mattioli'nin İtalyanca eseri *I Discorsi*'nin bir kopyasının olduğu İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi Hacı Ahmed Paşa koleksiyonundaki 371 numaralı eserden faydalandığı öne sürülmüştür (Bkz. Yavuz, 2023: 254; Şeşen, 1997: 311). Nitekim mezkûr eserin Köprülü Hafız Ahmed Paşa'nın kişisel kütüphanesinde olması ve mütercimin de dolayısıyla bu esere daha kolay ulaştığı gayet mantıklıdır. Ancak bu çalışmada mütercimin Mattioli'nin *I Discorsi* ya da *Commentarii*'sinin Georg Handsch tarafından Almanca'ya tercüme edilmiş ve 1563 yılında Prag'ta basılmış *New Kreüterbuch* adlı kitabı tercih ettiğini iddia etmekteyiz (Matthioli, 1563). Osmân b. Abdurrahmân'ın, Mattioli'nin eserinin Almanca çevirisini tercih etmesinin nedenlerinden ilki, daha önce de bahsedildiği gibi mütercimin Avusturya ya da Macar asıllı olması ihtimalidir (Şeşen, 1997: 305). Osmanlılar ile Avusturya arasındaki diplomatik müzakerelerde tercüman olarak görev yapması, onun Almanca bilgisini—muhtemelen ana dili olması sebebiyle—göstermektedir. Dahası, Şeşen'in belirttiği gibi, Avusturya veya Macaristan'dan devşirilmiş olma ihtimali yüksek olup, bu durum mütercimin Almanca çeviriye yönelimini açıklayabilecek kültürel ve dilsel bir yakınlığı düşündürmektedir. Nitekim, mütercimin diğer tercümelerinin de Almanca eserlerden yapması bu olasılığı güçlendirmektedir (Bkz. Şeşen, 1997: 308, 315). Hatta, mütercimin diğer tercümeleri üzerine çalışma yapan bazı araştırmacılar, onun Alman kökenli olduğunu öne sürmüştür (Bkz. Kaya ve Kaya, 2021: 26). Dolayısıyla mütercim, Mattioli'nin eserinin Almanca versiyonunu pekâlâ tercih etmesi mümkündür.

Osmân b. Abdurrahmân'ın *New Kreüterbuch*'tan yararlandığının göstergelerinden ilki *Kitâbü'n-nebât*'ta yer alan fihrist sistemidir. Mütercim, metin tertibi ve fihrist sistemini müelliften aldığını belirtmektedir (Osmân b. Abdurrahmân, *Terceme-i kitâbü'n-nebâtât*, 00709: 3b). Bu fihrist sistemi, konu maddesinin hangi sayfada ve sayfanın hangi çeyreklik kısmında olduğu gösteren rakam ve harflerden oluşmaktadır. Bu sisteme göre sayfa, orijinal eserde a, b, c ve d harfleriyle tercüme eserde de elif, ba, cim ve dal harfleriyle taksim edilmiştir. Böylece okur, aradığı deva başlığının hangi sayfada ve sayfanın hangi kısmında olduğunu sayfa numarasının yanındaki harfle daha hızlı bulacaktır. Osmân b. Abdurrahmân'ın tercih ettiği bu sistem, Hafız Ahmed Paşa koleksiyonundaki 1568

Venedik baskısında yer almamaktadır. Venedik baskısında Mattioli sayfa numarasının yanına madde başlığının bulunduğu satırın numarasını eklemiştir. Venedik kopyasında sayfa ve satır numaralı fihrist sistemi mevcuttur. Şayet Osmân b. Abdurrahmân, mezkûr Venedik baskısını kullanmış olsaydı muhtemelen benzer bir tertibi uygulamak isterdi. Mütercimim tercih ettiği fihrist sistemi *New Kreüterbuch*'ta mevcuttur. Keza elif, ba, cim ve dal harfleri Arap alfabe dizilişinden daha çok Latin alfabe dizilişine uygundur ve mütercim de Mattioli'nin usulünü aynen almıştır. Ayrıca *Kitâbü'n-nebât*'ta yer alan örneğin “muḥâfaza-i şıḥḥat-i beden içün” gibi belli başlı marazlara mahsus tedavi başlıkları altında bitki adlarının listelendiği diğer fihristler de *New Kreüterbuch*'ta varken mezkûr Venedik baskısında mevcut değildir. Venedik baskısındaki fihrist oldukça detaylı ve uzun olup hem dizin hem de bugünkü anlamda içindekiler bölümü şeklindedir. *Kitâbü'n-nebât*'ta tercih edilen fihrist sistemi oldukça hassas bir uygulama olduğundan mütercim, fihrist sisteminin bozulmaması için istinsah edilirken satır sayısının korunması hususunda müstensihleri uyarmıştır (Osmân b. Abdurrahmân, *Terceme-i kitâbü'n-nebâtât*, 00709: 3b).

Bu fihrist sisteminin haricinde tercüme metninin satır aralarında da mütercimim Almanca nüshadan faydalandığını belirten izler mevcuttur. Nitekim Osmanlı müellifleri genellikle Batılı özel adları ve terimleri, temas ettikleri milletin veya kültürün telaffuzuna paralel bir şekilde yazdıkları göz önüne alınırsa bu tercüme metindeki bazı özel adların ve bazı bitki adlarının Türkçeye aktarımı, eserin hangi dilden çevrildiğine dair ipuçları vermektedir. Örneğin, zehirli bitkiler üzerine kaleme aldığı *Alexipharmaca* adlı eseriyle tanınan MÖ 2. yüzyılda yaşamış Yunanlı hekim ve şair Nikandros'un (MÖ. II. yy) adı, *Kitâbü'n-nebât*'ta “Nikânder nâm hekim...” olarak geçmektedir (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 225b). İtalyanca ve Latince nüshalarda “Nicandro” şeklinde yazılan (Bkz. Matthioli, 1568: 739) Nikandros'un Prag nüshasında “Nicander” biçiminde yazılması (Bkz. Matthiolus, 1563: 420) ve Almanca telaffuzunun buna paralel olması mütercimim de bu şekilde Türkçeye aktarması Osmân b. Abdurrahmân'ın Almanca nüshayı kullandığına işaret olabilir. Ayrıca, mütercimim Yunanca ve Latince dışındaki yabancı dillerdeki bitki adlarını aktarırken “Frenkler” ibaresini kullanması, onun bu nüshayı kullandığına dair bir diğer göstergedir. Örneğin *Kitâbü'n-nebât*'ta Frenklerin “kâvḳâlis” dediği bitki, *I Discorsi*'de “caucalide” (bkz. 1568: 557) şeklinde geçerken *New Kreüterbuch*'ta “caucalis” (bkz. 1563: 194) yani mütercimim aktardığına paralel şekilde yer almıştır. Yine mütercimim “kerefûliyûn” şeklinde aktardığı bitki *I Discorsi*'de “cerofoglio” (bkz. 1568: 555) şeklinde yer alırken *New Kreüterbuch*'ta ise “cerefolium” (bkz. 1563: 189) olarak geçmiştir. Frenklerin “çiyânus” diye adlandırdığı bitki bitkisi *New Kreüterbuch*'ta (bkz. 1563: 179) “cyanus” şeklinde yer almakta ancak *I Discorsi*'de bu adla yer almamaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir ve her iki eserin karşılaştırmalı çalışılması gerekir. Bu örneklerin haricinde *New Kreüterbuch* versiyonunda Çekya ve Alman bölgelerinde yetişen slezen (*Prunus spinosa*) gibi bazı bitki türlerine ayrıca yer vermesi ve bu bilgilerin de tercümede yer alması da iddiamı güçlendirmektedir.

Bunun haricinde eserin adı da yeni soruları sordurmaktadır. Osmanlıların diğer dillerden yaptığı tercümelerde mütercimlerin eser adlarını değiştirdiği ya da ekleme yaptığı bilinen bir durumdur. Keza aynı dönemde ve aynı alanda yapılmış bir başka çeviri örneği Gevrekzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1178/1764) *Gunyetü'l-muhaşşilîn fî tercemet-i tuhfeti'l-mu'minîn*'dir. Bu minvalde Osmân b. Abdurrahmân'ın da Mattioli'nin eserinin tercümesine asıl eserin adını çevirmek yerine *Kitâbü'n-nebât* adını vermesi dönemin ruhuna uygun olacaktır. Keza bu eseri kapsamlı bir şekilde inceleyen Bedizel Aydın, orijinal eserden sadece bitkileri ve bitkisel devaları aldığı için mütercimin *Bitkiler Kitabı* adını verdiğini belirtmiştir (1996: 186). Ancak mütercim, eserin mukaddimesinde Mattioli'yi “sâhib-i kitâbü'n-nebât” olarak tanıtmayı ve asıl eserin adının *Kitâbü'n-nebât* olarak tanıtılması mütercimin *New Kreüterbuch*'u tercih ettiğini gösterebilir. Nitekim *New Kreüterbuch*, Almanca “Yeni Bitkiler Kitabı” demek olup *Kitâbü'n-nebât*'ı (yani bitkiler kitabı) tam karşılayan bir başlıktır. Şayet Osmân b. Abdurrahmân, başlığı “I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli nelli sei libri di Pedacio Discoride Anazarbeo della materia medicinale” olan İstanbul'daki kopyayı kullanmış olsaydı asıl eseri muhtemelen Mattioli'nin Dioskorides şerhi ya da *Kitâbü'l-haşâ'îş şerhi* şeklinde yahut benzerinde tanıtmayı beklenbilirdi. Keza mütercimin Mattioli'nin eserini, “tıbb-i cedîd” eserlerinden sayması muhtemelen *New Kreüterbuch*'un “yeni” sıfatına ayrıca bir referans da olabilir.

Osmân b. Abdurrahmân'ın Latince, Fransızca, Almanca, Türkçe, Arapça ve Boşnakça dillerini bildiği yaptığı çevirilerden anlaşılmaktadır ancak mütercimin İtalyanca bildiğine dair net bir malumat elimizde yoktur. Kısacası mütercimin *Kitâbü'n-nebât*'ın tercümesinde Hafız Ahmed Paşa'nın koleksiyonunda bulunan *I Discorsi*'den yararlanmadığı açıktır. Nitekim mütercimin “... bir takrîb ile temellük ve istîşâb...” yani eseri bir şekilde edinip yanına aldığını belirtmesi, kendi imkanlarıyla eseri edindiğini de göstermektedir (Osmân b. Abdurrahmân, *Terceme-i kitâbü'n-nebâtât*, 00709: 2b).

Kitâbü'n-nebât, bazı bitkilerin adlarının nereden geldiğine dair çok önemli bilgiler içermektedir. Örneğin centayâne (Lat. *gentiana*) bitkisinin adının, kâşîfi Centiyus (Lat. *Centaurs*) adlı Balkanlara hükmetmiş bir kraldan gelmesi ve tıbbi faydası çok olduğu için pahası çok olan kantaron bitkisinin adının da bu kıymetine işaret eden “centum (yüz)” ve “aurum (altın)” kelimelerinin yüz-altın anlamında birleşiminden ortaya çıkması gibi bilgiler yer almaktadır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 160a; 158a). Bunun haricinde yılan kıran otu örneğinde olduğu gibi yeni keşfedilen ya da yeni yaygınlaşan bitkiler de “bu ot re'sü mâye-i tâsi'da (m. 900'ün başları) henüz şöhet bulmuşdur ve mebdei İspanya memleketidir...” (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 217a) şeklinde aktarımlarla tercüme eserde yer almıştır. Ayrıca bitkilerin yetiştikleri bölgede özellikle ne için ve nasıl kullanıldığına dair önemli anekdotlar da verilmiştir. Örneğin; armut ağacının damarları olmadığı ve zor yarıldığı için basmacılar tarafından kullanıldığı, mantar ağacının kütüğünün hafif olmasından ötürü ağlarının batmamasını isteyen balıkçılar tarafından yararlanıldığı, kâğıdın

yaygınlaşmasından önce süpürge ağacının kabuğunun kâğıt yerine kullanıldığı ve kızılâğacın kerestesinin ise suyla temas edince sağlamlaşması sebebiyle Venedik ve Amsterdam'da su üzerine bina yapılırken faydalandığı bu anekdotlardan birkaçıdır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 34a; 58a; 51b).

Ancak Osmân b. Abdurrahmân'ın *Kitâbü'n-nebât*'ı, Mattioli'nin Osmanlı okurlarıyla ilk karşılaşması değildir. Mattioli'nin katkıları, Osmanlı bilim çevrelerinde, Sakızlı İsa Efendi'nin (ö. 1059/1649) *Nizâmü'l-edviye* adlı eserinde yer almaktadır. Sakızlı İsa, belirli ilaçlar hakkındaki görüşlerini aktarırken Mattioli'ye atıfta bulunmuştur. Ayrıca mahlep bitkisi üzerine yaptığı tartışmada Sakızlı, Mattioli de dahil olmak üzere birçok Latin bilginin bu bitkiyi bizzat inceleyemediğini, çünkü bitkinin Arap bölgelerinde yetiştiğini belirtmiştir:

Latin kitaplarına göre, hekim İbn Sarâbiyûn (Serapion) ve ilaçların musannifi ve müellifi Mâtyôl (Mattioli), mahleb bitkisinin tarifini ve ne olduğunu bilmek istemişler, ancak göremedikleri için Arap eyaletlerinde yaşayan ilaç yazarlarının tariflerini kendi eserlerine geçirmişlerdir (Sakızlı İsa Efendi, 2019: 884).

Nitekim Mattioli'nin de bazı bitki türlerini bizzat göremediği için tasvir edemediğini belirttiği tercüme metinden anlaşılmaktadır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 15b-16a). Sakızlı'nın haricinde Abbas Vesim (ö. 1175/1761-62) ve Ebu'l-feyz Mustafa Efendi (ö. 1168/1755?) gibi müelliflerin de zaman zaman Mattioli'nin eserlerinden faydalandığı görülmektedir (Abbas Vesim, *Düstûru'l-vesîm*: 7b; Ebu'l-feyz Mustafa Efendi, 2012: 67). Mattioli'nin eserinin 1568 yılında Venedik'te basılmış bir kopyasının İstanbul'da, Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa'nın (ö. 1182/1768-69) kişisel kütüphanesinde bulunması İstanbul'daki ilim çevrelerinin ilgisini de göstermektedir (Yavuz, 2023: 254).

Osmân b. Abdurrahmân'ın coğrafya ve askeri mühendislik dışında tıp bilimine ilişkin çevirileri, bu çalışmanın odaklandığı *Kitâbü'n-nebât* ile birlikte, bitkisel ilaçların hazırlanması için damıtma tekniklerini ele alan G. H. Burghart'ın *İlmu ma'rifetu't-taktîr* adlı eseri gibi iki önemli eseri içermektedir (Aydın, 1996: 179-80). Bu çeviriler hem paşaların hem de mütercimmin Batı tıbbına olan özel ilgisini vurgulamakta ve Belgrad'ın Batı tıbbi deneyiminin aktarılmasındaki önemli rolünü ortaya koymaktadır. Nitekim, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren paşalar, hekimler ve Osmân b. Abdurrahmân gibi mütercimler, Avrupa tarzı tıp kurumlarının kurulmasından önce Batı tıbbi bilgisinin Osmanlılara aktarılmasında önemli bir kanal oluşturmuştur (Boyar, 2018: 217).

2. Metinlerde Bitkilerin Adlandırılması ve Tanıtımı

Osmanlı müfredât metinlerinde deva adları, genellikle birden fazla dilde sözcüklerle tanıtılmaktadır. Bu gelenek Dioskorides'in *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς* (*De Materia medica*) adlı eserinin Arapça, Latince gibi dönemin *lingua franca* dillerine yapılan çevirileriyle yerleşmiştir. Örneğin, VI. yüzyılda yeniden yazılmış bir Dioskorides metninde Latince, Toskanca, Kiptice, Keltçe gibi birçok farklı kültürden gelen deva adları Yunanca transkripsiyon ile kayda geçmiştir (Mavroudi,

2024: 143). Benzer uygulamaya Dioskorides'in eserinin mezkûr şerhinin Osmanlı Türkçesine tercümesinde de rast gelinmektedir. Orta Çağ İslam ve Batı metinlerinde oldukça yaygın bir şekilde uygulanan bu uygulamanın amacı okurların ilgili devaları doğru bir şekilde tanıması idi.

Tabii bitkilerle ilgili çalışma yapan başta Dioskorides olmak üzere çoğu kişi ya gezerek bitkileri incelemiş ve kaynaklarda geçen tanım ve tasvirlerle karşılaştırıp kendi gözlemlerini ortaya koymuş ya da ilgili bitkilere erişemediklerinde kaynaklarda geçen bilgileri karşılaştırarak doğru tanımı bulmanın yoluna gitmiştir (Mavroudi, 2024: 146). Mattioli'nin de benzer metodu izlediğini tercüme eserden anlıyoruz. Bazı bitkileri hususen inceleyen Mattioli, özellikle Doğu'dan gelen bitkileri Busbecq'in kendisine getirdiği örneklerle bakarak incelediğini belirtmiştir (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 277b). Keza tarçın gibi bazı bitkileri de ikamet ettiği bölgede (Orta Avrupa) yetişmediği için tasvir edemeyeceğini de açıklamıştır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 16a). Bu gibi durumlarda Mattioli; yine tercüme eserde görüldüğü üzere Dioskorides, Plinius, Galen ve İbn Sinâ gibi selef araştırmacıların tariflerini ve görüşlerini karşılaştırmaktadır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 137a; 278a; 303a). Ayrıca bazı bitki tasvirlerinin de Dioskorides'in tarifine uymadığını yer yer vurgulamıştır (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 271a; 271b). Mattioli'nin tercüme eserinde de aşikâr görünen bu bilgi üretme pratiğine farmakope ve müfredât eserlerini telif eden birçoklarında rastlanmıştır. Nitekim Sakızlı İsa da yer yer kendisinin deneyimlediği bitkileri ve tedavi yollarını aktardığı gibi kendisinden önce üretilmiş malumatları da mukayese ederek okurlarına sunmuştur (2019: 672; 681). Bu eserleri oluşturan müelliflerin bir kısmı gezerken ilgili bitkinin yerel adlarını kayda geçirmişlerdi. Hâliyle bu yerel adlandırmalar ilgili bölgede yaşayan çiftçilerden yahut müellifin o bölgeden gelen tüccar ve gezginlerden edindiği bilgilerden oluşmaktaydı ve müellifler bu sözlü aktarımı "derler" ibaresiyle belirtiyordu (Hamza, 2022: 119). Bir başka ifadeyle, müellifler gerek kendilerinden önceki yazarların tanım ve adlandırmalarını gerekse gezdikleri coğrafyada bulunan yerel adlandırmaları kayda geçirdikleri için metinlerde ilgili devaların (özellikle bitkilerin) muhtelif dillerde ve yerel ağızlardaki adları doğal olarak yan yana yer almaktadır.

Bitkilerin metinlerde tasvir edilmesi ilgili bitkinin tanınması için yeterli olmamakta, tarif edilen bitkiler yalnızca onların ne olabileceğini bilen kişiler tarafından anlaşılmaktadır. Keza metinlerdeki tasvir her zaman doğal olanı birebir aktaramamaktadır. Bu durumda hoca-öğrenci ya da usta-çırak arasındaki sözlü iletim de önemli olmaktadır (Mavroudi, 2024: 144). Dolayısıyla ilk ve orta çağlarda tıp ve farmakoloji gibi disiplinlerde sözlü anlatım en az yazılı aktarım kadar kritik bir hassasiyete sahiptir.

Yunancadan diğer dillere taşınan bitki adları tabii ki Dioskorides'in eserine aldıklarıyla sınırlı değildir. Özellikle İpek ve Baharat Yolları ticaret trafiğinin hareketliliği ve İslam Halifeliği'nin Hindistan'dan İspanya'ya kadar olan geniş bir

coğrafyayı tek güç merkeziyle yönetmesi neticesinde gerçekleşen bitki transplantasyonları sayesinde birçok yeni bitki türünün kullanımı Akdeniz etrafında yaygınlaşmıştır (Amar & Lev, 2017: 49-59). Dolayısıyla yeni kullanıma sokulan bitkiler Dioskorides'in eserlerinden ilham alınarak oluşturulan farmakoloji eserlerine veya Mattioli'nin şerhi gibi *De Materia medica* şerhlerine ve tercümelerine dâhil edilirken birden fazla dilden sözcükle okurlara tanıtılmıştır. Dioskorides ve Galen (129–216/17) gibi yazarların çalışmaları üzerine kurulu olan klasik farmakolojik bilgi; helile, amla, sandal ağacı, misk ve amber gibi Asya'dan gelen yeni bitkisel ve hayvansal maddelerin eklenmesiyle genişletilmiştir (Bouras-Vallianatos, 2024:2). Hint tıbbında kullanılan bazı devalar İslami tıp geleneği aracılığıyla Akdeniz'e tanıtılmış ve çeşitli ortamlarda ekilerek ya da ticarileştirilerek Akdeniz'in dört bir yanındaki insanlar için ortak bir tedavi aracı hâline gelmiş ve dilsel, bölgesel ve siyasi sınırları aşmıştır (Bouras-Vallianatos, 2024:2).

Osmanlı müellifleri de kendilerinden önce oluşturulmuş Arapça-Farsça farmakoloji külliyyatını takip etmişlerdir. Sakızlı İsa Efendi gibi müelliflerin eserlerine göz attığınızda çoğu bitkinin terimsel adı (ağırlıklı olarak Arapça) ve ardından Türkçesi, Farsçası ve diğer dillerdeki karşılıkları sıralanmaktadır (Hamza, 2022: 119). Hatta yer yer bazı bitki adlarının hangi dilden geldiğine dair etimolojik bilgi de sunulmaktadır. Hâliyle Osmanlıların kullandığı bitki adları, Türkçe haricinde genellikle Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin yanı sıra Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçeden Arapçalaştırılan sözcüklerden de oluşmaktadır (Kas, 2024: 48-49; Touwaide, 2009: 563-64). Bu çok dilli bitki adlarının eserlerde derlenmesi noktasında XIV. yüzyılda İslam farmakopesinin en muteber eserlerini telif eden İbnu'l-Baytâr'ın (ö. 646/1248) önemli bir katkısı olmuştur. Nitekim bu Arapçalaştırılmış bitki adlarının belirlenmesi hususunda Osmanlı müellifleri de okurlarını bilgilendirmişlerdir. Bâbûnec (papatya) “*fârisîden mu'arreb*” veya bâristâriyûn (peristerion) “*yunânîden mu'arreb*” gibi örnekler mevcuttur (Ebu'l-feyz Mustafa Efendi, 2012: 36; 38).

Birden fazla dilde bitki adlarını yan yana sıralamanın amacı, okurun ilgili bitkiyi kolayca tanıyabilmesini sağlamaktır. Nitekim Mehmed b. Ali'nin *Tercüme-i cedîde* adlı eserinde, bitki adları önce Latince karşılıklarıyla verilmiş, ardından Arapça ve Türkçe adları sıralanmıştır. Müellife göre bunun sebebi ise bahçelerde yaygınlıkla yetişen çoğu bitkinin ne olduğunu bilmeyen Müslümanların Galata'daki gayrimüslimlerden pahalı fiyatlarla edinmeye çalışmasının önüne geçmektir. Mehmed b. Ali, 'İlm-i tıbb ile meşgul olup kâh Arab hükemâsıyla, kâh Acem hükemâsıyla, kâh Latin hükemâsıyla...' görüşüğünü belirterek bu hekimlerden bitkilerin faydalarına dair bilgi edindiğini, buna karşılık bazı kişilerin aradıkları bitkilerin bu bölgede yetişmediğini öne sürerek halkı aldattığını ve Galata'daki Frenk ve Rumların bu bitkileri çok yüksek fiyatlara sattığını ifade eder; oysa kendisi bu bitkilerin çoğunu bahçelerde gördüğünü ve insanları doğru biçimde bilgilendirmek amacıyla bu kitabı telif ettiğini belirtmektedir (Mehmed b. Ali, *Tercüme-i Cedide*: 1).

Yerel diller ile genel bitki adları arasındaki eşleştirme sadece müfredât eserlerinde değil, bu alanda hususen hazırlanmış belli başlı lügatlerde de görülmektedir. Özellikle Siyâhî Lârendevî'nin *Lugât-ı müşkilât-ı eczâ'sı*, Yirmisekizçelebizade Mehmed Sa'id'in *Ferâidu'l-müfredât*'ı ve Ebu'l-feyz Mustafa Efendi'nin *Risâle-i feyziyye'si* gibi sözlükler ön plana çıkmıştır. Keza bunların yazılması aslında halk tıbbında bilinen deva adlarıyla ilmî istilâh adlarının eşleştirilmesi amacını da taşımaktaydı. Mehmed Sa'id, "... li-hıfzı ibârâtihâ Türkî'ye nakl itmeyüb alâ aslıhâ ibkâ ve Yunan ve Latin misillü olan lûgat-ı ecnebiyyenin dahî aslında harekâtı zabt olunmadığından..." yani daha önceki dönemlerde yazılmış Arapça, Farsça ve hatta Batı dillerindeki eserler Türkçeye aktarılırken bitki ve deva adlarının Arapça, Farsça veya Latince olduğu gibi aktarılmasından ötürü bu terimlerin Türkçe karşılıklarını belirten bir lûgat hazırlamak için iki yıl çabaladığını belirtmektedir (Yirmisekizçelebizâde, Mehmed Sa'id Paşa, *Ferâ'idü'l-müfredât*: 2b).

Ebu'l-feyz ise Yirmisekizçelebizâde ile benzer misyonu taşımıştır. Özellikle Batı'dan tercüme edilen eserler içindeki deva adlarının bir kısmının Arapça, bir kısmının Türkçe olduğunu ve bazı Arapça sözcüklerin aslen Arapça olmayıp Yunanca ve Farsçadan mu'arreb olduğu için Arapça sözlüklerde yer almayacağını ve Türkçe deva kelimelerinin de Arapça karşılıklarının anlaşılması ve Arapça kelimelerin de Türkçe karşılıklarının tam anlamıyla bilinmesi için eserini yazdığını açıklamaktadır (Ebu'l-feyz Mustafa Efendi, 2012: 19-21). "... ekseri Yûnânî ve 'ibri ve Süryânî ve Berberi lisanları ile muharrer olmağın... diyâr-ı rûmdan olan tabibler, aşşâblar, attârlar"ın bu sözlüğe çok fazla muhtaç oldukları için bu eseri yazdığını belirtmiştir (Hezarfen Hüseyin Efendi, *Lisânü'l-etibbâ*: 2b).

Müfredât eserleri ve sözlükler sadece hekimler veya tıpla ilgilenen okurların değil, tıp ve farmakoloji eseri telif eden ya da çevirenler için de önemli işlev görmektedir. Örneğin Ebu'l-Feyz, *Risale-i feyziyye'sinde* özellikle yabancı dildeki bitkilerin Türkçe karşılıkları noktasında *Terceme-i İbn Baytar* adlı eserden yararlandığını sıkça belirtmiştir (Bkz. Ebu'l-feyz Mustafa Efendi, 2012: 196). Nitekim Osmân b. Abdurrahmân da Siyâhî Lârendevî'den yararlandığını belirtmiştir (Osmân b. Abdurrahmân, *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 100b).

Tabii ki bu durum sadece Osmanlılar gibi Arapça-Farsça konuşmayan toplumlara mahsus değildir. Örneğin, Hindistan'daki Müslüman toplumlar da bu tür farmakoloji eserlerini kendi dillerine aktarırken Arapça terminolojiye hâkim olma amacıyla sözlükler ve açıklayıcı eserler üretmişlerdir. Bu minvalde Hint alt-kıtasında XI-XIX. yüzyıl arasında üretilen sözlük adedi 66 kadardı (Qutbuddin, 2007: 334). Benzer çaba Erken Modern Avrupa'da da görülmektedir. Bu makalede Türkçe tercümesine odaklanılan Mattioli de Yunanca ve Latince olan bitki adlarının Almanca ve Çekçe gibi yerel karşılıklarının yer alması için çaba göstermiştir. Mattioli, *Commentarii'sinin* Almanca tercümesinin indeks kısmını okurların ilgili maddeyi kolayca tanıyabilmesi için Almanca-Latince sözcüklerle tertip etmiştir (Matthiolus, 1563: 24).

Osmanlı metinlerinde Arapça ya da Arapçalaştırılmış sözcüklerle inşa edilmiş bitki adları dağırının yaygın kullanımına rağmen bazı müellifler bitkilerin Türkçe karşılığı yoksa bile Türkçeleştirme çabasına girişmişlerdi. Osmân b. Abdurrahmân, *De Materia Medica*'yı Türkçeye çevirirken neredeyse her bitki için Türkçe bir karşılık bulmaya çalışmıştır. Osmanlı Türkçesine bitki isimlerini çevirirken, bazı bitkiler için Türkçe karşılık bulamadığında Latincedeki telaffuzlarından Türkçe türevler oluşturmuştur. Örneğin, “konderel” (Lat. *chondrella*), “duruvinkûn” (Lat. *doronicon*) ve “mursus diâbûlî” (Lat. *Morsus diabolî*) gibi. O dönemin tartışmalı ama bugünün popüler bitkisi domates, “mâlâ insânâ” (Lat. *mala insana* / zararlı elma) terimiyle Türkçede ilk defa kayda geçmiştir (Kitâbü'n-nebât: 309b). Mütercim, ilgili bitkiler için Türkçe karşılık bulamadığında, bazen yalnızca Yunanca ve Frenkçe isimlerinin anlamlarını vermiştir. Örneğin, *Morsus diabolî* (scabious) bitkisinden bahsederken kelimenin “şeytân ısırgı” anlamına geldiğini ve başka bir adının “sukkisâdiyâ” (Lat. *succisa*) olduğunu, bunun da “şeytân kesigi” anlamına geldiğini belirtmiştir (Osmân b. Abdurrahmân, Kitâbü'n-nebât, V2486: 155b). Bir başka örnek olarak, Frenklerin “lâberum veneris” (Lat. *labium veneris*) adını verdiği bitki, “zühre dudağı” anlamına gelmektedir (Kitâbü'n-nebât, V2486: 163a). Osmân b. Abdurrahmân'ın eserinde gördüğümüz gibi diğer sözlüklerde de bazı bitki adları “Frenkçe” telaffuzlarıyla Türkçeye yerleşmiştir. Ebu'l-feyz'in *Risâle-i feyziyye*'sinde gördüğümüz “Apâtîka (Lat. *hepatica*) ism-i efrencîdir ve Türkçe ciğer otu demektir (2012: 30)” gibi örneklerde ve ayrıca “Belsemâ-ı Perû (Myroxylon balsamum var. *pereirae*), belsemâ lafz-ı Latindir ve Türkide hıfz edici demektir, Peru dedikleri Yeni Dünya'da bir şehrin adıdır.” (2012: 41) cümlesinde gördüğümüz üzere bu durum özellikle yeni dolaşıma girmiş bitki adlarında çok sık karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Osmân b. Abdurrahmân, bazı Frenkçe bitki terimlerinin Türkçe karşılıklarını da vermiştir. Örneğin, “olivelâ” (Lat. *olivella*) adlı bitkinin “zeytincik otı” anlamına geldiğini belirtmiştir (Kitâbü'n-nebât, V2486: 119a). Bazı bitki adlarını ise doğrudan Türkçeye çevirmiştir. Örneğin, *lunaria* bitkisini “kameriyye otı”, *sanguinaria* bitkisini “kânyutân otı”, *aethiopsis* bitkisini “habeş otı” ve *Papaver corniculatum* bitkisini “boynuzlu gelincik otı” olarak Türkçeye kazandırmıştır. Osmanlılar, Avrupalılar sayesinde karşılaştıkları bitki türlerini adlandırırken bazılarını “Frenk” sözcüğünü eklemişlerdir. Osmân b. Abdurrahmân da bu usule uymuş ve bazı bitkilerin adlarını Frenk ağacı (*Diospyros virginiana*), Frenk darısı (*Andropogon sorghum* var. *technicus*), Frenk maydanozu (*Anthriscus cerefolium*), Frenk inciri yahut Hind inciri (*Opuntia vulgaris*) şeklinde belirlemiştir. Bitki adlarını Türkçeleştirme yahut karşılığı yoksa yabancı dilden olduğu gibi alma uygulaması kimya bilminde, özellikle elementler konusunda da görülmüştür (Günergun, 2003: 11-20).

Bitki isimleri için çok dilli eş değerler sağlama uygulaması, Osmanlı yazarlarına özgü bir durum değildir. Bu gelenek, Orta Çağ'daki İslam âlimleri tarafından başlatılan bir uygulamaya dayanmaktadır. Bitki bilgisi Yunancadan ve Arapçadan Türkçeye aktarılırken, bitki isimleri ve Türkçe karşılıkları üzerinde genel bir fikir birliğinin olmaması metinlerde karışıklığa neden olmuştur. Bunun temel

nedeni, Türkçe bitki isimlerinin bölgeden bölgeye değişiklik göstermesi ve aynı ismin bazen aynı familyadan olmayan farklı bitkilere karşılık gelmesidir (Çelik, 2021: 33). Sonuç olarak, Osmanlı metinlerinde bitki adlandırmasını araştıran çağdaş araştırmacılar, bu belirsizlikle karşı karşıya kalmaktadır. O dönemde bitki isimleri için bilimsel bir standardizasyon olmaması nedeniyle yazarlar Yunanca, Arapça veya Latince karşılıkları Türkçe isimlerin yanı sıra sunarak bu karışıklığı azaltmaya çalışmıştır. Bu durum özellikle zeytin ve elma gibi iyi bilinen bitkiler dışında, tıbbi amaçlarla kullanılan bazı bitkilere okuyucuların aşına olmadığı düşünüldüğünde önemli hâle gelmiştir. Bu belirsizlik, bölgedeki bazı bitkilerin bulunmaması ve doğal olarak tanınmaması gibi faktörlerden kaynaklanmış, ayrıca bazı bitkilerin benzerliği de ayırt edilmelerini zorlaştırmıştır. Osmanlı yazarları muhtemelen bu sorunu fark etmiş ve hem kendilerini hem de okuyucularını bu hassasiyetin farkında olmaya yönlendirmiştir. Ancak tüm çabalara rağmen, bazı bitkiler ve isimleri hakkındaki karışıklık devam etmiş ve yazarlar bu bilgi eksikliğini gidermek için mücadele etmişlerdir.

3. Hatalar, Bilgi Kaymaları ve Çözümler

Bitkilerin tedavi aracı olarak çok yoğun kullanıldığı o dönemlerde hatalı tedaviler de insan sağlığına doğrudan tehdit oluşturmaktadır. Hemen her müfredât eserinde okurlar, bitkilere dair attar ve satıcıların hilelerine karşı uyarılmıştır. *Kitâbü'n-nebât*'ta bazı hilekârların yabani havlıcanı asıl havlıcan (*Galanga officinalis*) gibi sattıkları ve asıl olanın anlaşılmasının ancak tadıyla mümkün olduğu (*Kitâbü'n-nebât*, V2486: 128b), ravent (Lat. *rheum*) kökünün bazı hilekârlarca toplanarak suda tekrar kaynatılıp kurutulularak piyasaya sunulduğu (*Kitâbü'n-nebât*: 156b) ve satıcıların bazı kökleri yarıp insan vücudu şeklini vererek biraz toprak altında beklettikten sonra bir kutunun içinde pamuğa sarıp asıl “adamotu” budur diye sahte ürün sattıkları (*Kitâbü'n-nebât*, V2486: 269a) gibi birçok hususta uyarılar yer almaktadır. Hâliyle sadece bitkinin adını ya da neye benzediğini bilmek bazen yetersiz olduğu gibi tadını veya dokusunu da bilmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu eserlerin müellifleri bitkileri tanıtırken yalnızca adlarını değil, benzer diğer bitkilerden ayırt edici özelliklerini de aktarmışlardır. Örneğin:

İskenderiye maydanozu (*Petroselinum crispum* var. *tuberosum*): Attarlar bunun tohumunu Yunânî maydanoz yerine satarlar. Buna Frenkler ‘ulusâtrûn’ derler. Kereviz görünümündedir ve yan dalları çoktur. Yaprakları sağlam ve yere yakındır. Dalların ucunda beyaz taçlı çiçeği vardır ve boylu ve kalın siyah renkte tohumu çıkar. Tadı keskin ve baharat kokusu vardır. Kökünün dışı siyaha, içi yeşile ve beyaza yakındır.” (*Kitâbü'n-nebât*, V2486: 104b).

Sahte ve hileli satışlara karşı okurları uyaran metinler de okurların yanılsasına neden olacak hatalara sahip olabilmektedir. Osmanlı literatürünün müfredat eserlerinin zenginliğinin yanı sıra bitkilerin tanıtıldığı eserlerde bulunan hatalar ve karışıklıklara dair o dönemde bazı müelliflerin okurlarını uyardığı da görülmektedir (Murad, 2024). O dönemin tabiriyle “galat” adı verilen bu karışıklıkların nelerden kaynaklandığına bakıldığında ağırlıklı olarak harf ve yazım

benzerliği, tür ve sınıf benzerliği, şekil ve özellik benzerliği, müellif/musannifin bitki adının ait olduğu yabancı dili bilmemesi öne çıkmaktadır. Bu nedenle yukarıda değinildiği üzere bazı müellifler bitkilerin diğer dillerdeki karşılıklarını verdiği gibi doğru yazımın nasıl olacağını da açıklamışlardır. Bunun yanı sıra benzerlik ve karıştırılması muhtemel olanlar hususunda da okurlar uyarılmıştır (Murad, 2024: 192). Bazı müellifler eserlerinin sebab-i teliflerinde ya da metnin muhtelif yerlerinde bu hatalardan bahsederek yanlış tedavi nedeniyle zarar görmesi muhtemel okurları uyarmıştır.

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin hazırladığı *Lisânü'l-etibbâ* ve *Fihrisü'l-evrâm* adlı sözlükler deva ve tıp terminolojisindeki yazım ve söyleniş hatalarını gidermek açısından önemli bir işleve sahiptir. Müellif, özellikle yabancı dilden gelen deva adlarının söylenişini sıklıkla açıklamıştır. Hem söyleniş hem de yazım hataları o dönemlerde, bilhassa matbaa öncesi dönemde, Osmanlıların karşı karşıya kaldığı en kritik sorunlardandır. Bu minvalde bazı müellifler karışması muhtemel bitkilerden bahsederken ilk önce yazımı ve söyleniş noktasında detay belirtmişlerdir. Örneğin; Hezarfen Hüseyin, diğer Osmanlı müellifleri gibi Türkçe olmayan bitki adlarını tanımlamadan önce yazımı konusunda ufak bir bilgi vermiştir. “*El-iṭrilâl*” bitkisinden bahsederken “*bi kesri'l-hemzeti ve'r-ra*” diyerek yazımını, “*fihimâ ism-i berberi*” diyerek de sözcüğün hangi dilden geldiğini açıklamıştır (Hezarfen Hüseyin Efendi, *Lisânü'l-etibbâ*: 2b). Bu detay açıklamalar aslında Osmanlı müelliflerinin Türkçe dışındaki kelimelerin telaffuzu ve yazımı konusunda ortak bir standardizasyon oluşturma çabasını yansıtır.

Bitki adlarında yaşanan galat ve tahriflere yönelik açıklamalara Ebu'l-feyz Mustafa'nın *Risâle-i feyziyye* adlı eseri gibi metinlerde de sıkça rastlanmaktadır. Bu eserde, *ism-i efrencî* olan “*ankelike*” (angelica) bitkisinin “*tahrîf-i avam*” olduğu ve doğrusunun “*ancelîkâ*” olduğu (2012: 30), aslının Makedon kerevizi olan “*bâṭrasâliyûn*”u bazılarının yaban kerevizi zannettikleri ve aslının “*bâṭrasâliyûn-i makdenûs*” olduğu ve halkın tahrifiyle makdenos ve zamanla maydanoz olduğu (2012: 39) gibi birçok örnekler vermiştir. Osmân b. Abdurrahmân da benzer uyarıları yapan müelliflerdendir. Örneğin; yabani havuç (*Pastinaca schekakul*) bitkisini tanımlarken, bazı yazarların “*derko*” dediğini, ancak doğru yazımın “*devko*” olduğunu belirtmiştir (*Kitâbü'n-nebât*, V2486: 197a).

Keza aynı metnin nüshaları arasında da görülen yazım farklılıkları da yine bitki adlarının yanlış bilinmesine hatta karıştırılmasına neden olmaktaydı. *Kitâbü'n-nebât*'ın istinsah edilmiş nüshaları da bu yazım hatalarından kurtulamayanlardandır. Örneğin, *semfat*/سمفط (symplytum) bitkisi, Veliyyüddin Efendi nüshasında bazen “*sin*” harfiyle, bazen de “*şin*” harfiyle yazılmıştır; ancak diğer nüshalarda doğru yazımı “*sin*” harfiyle verilmiştir (Bkz. *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 228b-229a; diğer nüshalar için bkz. *Kitâbü'n-nebât*, 03242: 221b-222a). Başka bir örnek, tere (*Senebiera coronopus*) bitkisidir; diğer nüshalarda doğru olarak خرف şeklinde yazılırken, Veliyyüddin Efendi nüshasında حرف olarak yazılmıştır (Bkz. *Kitâbü'n-nebât*, V2486: 114b; karşılaştırma için bkz. *Kitâbü'n-nebât*, 03242:

111a). Ayrıca خرمل (*Peganum harmala*), كرويا (*carum carvi*) ve قيسوم (*achillea*) gibi bitki isimleri de hatalı yazımlara uğramış sözcüklerdi.

Orta Çağ İslam'ında ve hem Orta Çağ hem de Erken Modern Avrupa'da bitki görsellerinin bu tür sorunları çözmek için yoğun bir şekilde kullanıldığı bazı eserlerin aksine, Osmanlı yazarları geniş bir bitki görselleri koleksiyonu üretmemiştir ve bu görselleştirmenin önemini yeterince vurgulamamıştır. Buna rağmen Osmanlı yazarları kullandıkları kütüphanelerde ve başvurdukları kaynaklarda bulunan, musavver adı verilen görselli kitaplardan faydalanmıştır. Örneğin, önemli bir yazar olan Sakızlı İsa Efendi, bu tür görselli kitaplara sıkça atıfta bulunmuş ve bazı bitkilerin Türkçe karşılıklarını belirlerken bu kaynaklardaki açıklamaları kullandığını eserlerinde belirtmiştir. Sakızlı İsa Efendi'nin kullandığı musavver (görselli) kitabın hangisi olduğu bilinmemekle birlikte, bunu kişisel koleksiyonuna ait bir eser olarak “*mâlik olduğum musavver Yûnânî kitâb...*” (2019: 364) ifadesiyle anmıştır. Ayrıca, bazı bitkilerin açıklamalarının eksik olduğu durumlar satır aralarında fark edilebilir. Tanımı bulunmayan ya da doğruluğu şüpheli olan, ancak tanımları konusunda büyük fikir ayrılıkları bulunan bitkiler için yazarlar bu durumu, “*...musavverde tasvîri müsbet degildir...*” (2019: 235) şeklinde ifade ederek konuyu bağlamışlardır. Nitekim Mehmed b. Ali de okurlarının bitkileri doğru tanıyabilmesi için Latince, Arapça ve Türkçe adlandırmalarını yeterli görmediği gibi her bitki tanıtımının yanına bitki ile ilgili küçük görseller de eklemiştir. Bir bakıma bu uygulama, sadece bitki adlarını tam anlamıyla bilmenin bitkiyi tanımak için yeterli olmadığını göstermektedir.

Tabii ki bitki görsellerinin bu sorunu ne ölçüde çözdüğü de tartışmalıdır. Keza özellikle Osmanlı metinlerinde işlenen görsel tasvirler -şayet çiçek değilse- oldukça detaylı çizilmemekteydi. Benzer durum Avrupalılar için de bir problemdi. Bitkilerin doğru tanıtılması için bitki tasvirlerinin gerekliliği fazlasıyla hissedilmiş olduğundan XVI. yüzyıl Avrupa'sında botanik eserlerinde görsellere daha fazla önem verenler çıkmıştır. Gravür ahşap bloklarla oluşturulan kalıplar sulu boya tekniğiyle renklendirilmiş ve neticede bu görseller zevk sahipleri için bir tutkuya dönüştüğü gibi araştırmacılar için de bitki tanımına bir referans oluşturmuştu (Riley, 2022: 177). Carolus Clusius (1526-1609) gibi bazı botanikçiler de sanatçı yönünü kullanabilmişlerdi. Gherardo Cibo (ö. 1600), bitkileri yetiştirdiği ortamda çizmek için çaba sarf eden bir başka ressamdı.

Bu yüzyılda Avrupa'nın bazı kentleri ve sarayları botanik bahçeleri kurmaya başlamış ve bu sayede bitki çeşitliliği peşinde koşan araştırmacılara çalışma alanları yaratmışlardı (Burke 2001: 41-43). Keza Leonhart Fuchs'un, *De historia stirpium* (Bitkilerin Tarihi Üzerine) ve burada tercümesini incelediğimiz Mattioli'nin *Commentarii* adlı eserleri o dönemde yoğun görsellerle basılmış ve bitki üzerine karşılaştırma yapanlar için muhteşem koleksiyon rehberleri sunmuştu (Riley, 2022: 180). Ancak, Mattioli'nin eserinin hemen hemen her nüshasında renkli gravür biçiminde bitki görselleri yer alırken, çevirmen Osmân b. Abdurrahmân tarafından bu görseller eklenmemiştir. Muhtemelen mütercim, bu bitki görsellerinin

eklenmesini gerekli görmemiş ve metinsel açıklamaların yeterli olduğunu düşünmüştür. Kısaca bitkilerin resmedilmesi o dönemde sadece tıbbi arayışta olan kullanıcılara bir kılavuz değil, aynı şekilde sanat tutkunları için seçkin bir malzeme ve koleksiyonerler için de yol gösterici bir malumat sunmaktaydı (Riley, 2022: 195).

Buna rağmen Erken Modern Osmanlı metinlerinde görselleştirme noktasında bu ihtiyaca cevap verecek detaylı tasvirleme, muasır Avrupa seviyesinde olamamıştır. Görselleştirmenin zayıflığı matbaa öncesi eser üretimiyle ilgiliydi. Nitekim Osmanlı metinlerini istinsah eden müstensihler her zaman bu konuda yetenekli bir nakkaş desteği alamamışlardı. Bahsedilen dönemde bir metnin kopyalanması ve onun kontrolünü sağlayan belli başlı denetim mekanizmaları vardı. Örneğin kitaplar, hoca-talebe ya da müellif-müstensih arasındaki imlâ ve dikte faaliyetleri çerçevesinde kopya edilirdi. Bu kopyalar gerek istinsah sürecinde gerek sonrasında bizzat müellif ya da o ilmi/kitabı okutmaya icazet almış kişilerce kontrol edilmekteydi. Buna rağmen yukarıda bahsedildiği gibi metinlerde bitki adlarındaki hatalara ve yazım yanlışlarına rastlıyoruz. Keza bu musavver eserlerde yer alan tasvirlerin ne şekilde kontrol edildiğine yahut kontrol edilip edilmediğine dair net bir bilginiz yoktur. Bitkiyi tarif edilene göre çizen nakkaşın yahut ressamın o bitkiyi gerçek hayatta görmemiş olması durumunda botanikçinin ihtiyacı olan detayları resmetmiş olması her zaman mümkün olmazdı (Ruggles, 2017: 62). Nitekim Mattioli'nin detaylı tasvirleri hiçbirinin Türkçe tercümelerde yer almaması da matbaa öncesi eser üretimiyle alakalandırılmaktadır. XVII. yüzyılda Avrupa'nın çözüm için sunduğu bu görselleştirme uygulamasının Osmanlı okurlarına ulaşması için biraz daha zaman gerekecektir. Dolayısıyla bitkinin birden fazla adının yer alması ve bitki görsellerinin detaylı çizilerek eserlere konulması, Carl Linnaeus'un bugün de kullanılan standardizasyonundan önce, doğru canlının tespit edilmesi için gerekli bir uygulamaydı (Stace, 2002: 21-25).

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Erken Modern Dönem'deki bilimsel üretim pratiğine ışık tutmak için *Kitâbü'n-nebât* eserinin merkezinde bitkilerin adlarının yabancı dilden Türkçeye aktarımında nasıl bir serüvenden geçildiğine odaklanmıştır. *Kitâbü'n-nebât*'in incelenme sebebi, bu eserin salt bir tercüme olmadığı aynı zamanda bilgi üretiminin, aktarımının ve yerleştirilmesinin bir örneği olarak değerlendirilmiştir. Nitekim bu eser Osmanlı tercüme geleneğinde Geç Orta Çağ ve Erken Modern dönemde yaygın görülen serbest tercümelerin son örneklerindendir (Yavuz, 2023: 254; Şeşen, 1997: 319). Dioskorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin Osmanlı bilim dünyasında nasıl yeniden şekillendiğini yahut "alımlandığı"nı gösteren *Kitâbü'n-nebât*, bilgi üretiminde ve derlenmesinde dönemin dilsel ihtiyacına da ışık tutmaktadır.

Osmanlı bilginlerinin bitki adlarını ve farmakolojik bilgileri yalnızca aktarmakla kalmadığı, aynı zamanda bu bilgileri yerel ihtiyaçlara göre yeniden yorumladığı görülmektedir. Bitki adlarının Türkçe karşılıklarının verilmesi, yerel

terminolojinin bilimsel literatürde görünür hâle getirilmesi açısından dikkat çekici bir çabadır. Aynı zamanda, Arapça, Farsça, Yunanca ve Latince gibi farklı dillerden gelen terimlerin bir arada sunulması, farklı dilleri bilen okurların en azından ilgili bitkiyi doğru tanıyabilmesi içindir.

Bu tür eserlerde dikkat çeken bir diğer husus, Osmanlı bilginlerinin terminolojik belirsizlikleri ve yanlış anlamaları en aza indirme gayretidir. Bitkilerin çok dilli adlandırılması, sadece Osmanlı bilim dünyasında değil, genel olarak bilimsel bilgi üretiminde karşılaşılan bir sorun olan standardizasyon eksikliğini azaltma çabasını yansıtmaktadır. Bu, dönemin bilimsel metinlerinde görülen dikkatli ve sistematik yaklaşımın bir göstergesidir. Ancak, görsel materyallerin eksikliği ve yazım farklılıkları gibi sorunlar, bilgi aktarımında belirgin zorluklar yaratmıştır. Bu zorluklar, özellikle bitkilerin doğru tanımlanması ve tıbbi kullanımlarının yaygınlaştırılması noktasında etkili olmuştur.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu tür metinlerin daha geniş kapsamlı karşılaştırmalarla ele alınmasını ve farklı bölgelerdeki bilimsel üretim pratikleriyle ilişkilendirilmesini sağlayabilir (Bkz. Çelik, 2021). Ayrıca, disiplinler arası yaklaşımlarla, Osmanlı bilim dünyasının farklı alanlardaki etkisini daha derinlemesine incelemek mümkün olacaktır. *Kitâbü'n-nebât* gibi eserler, yalnızca geçmişin bilimsel mirasını anlamak için değil, aynı zamanda modern bilimsel pratiklerin tarihsel kökenlerini keşfetmek için de güçlü bir zemin sunmaktadır.

Kaynakça

- Abbas el-Vesîm. Düstûru'l-vesîm fi't-tıbbi'l-cedîd ve'l-kadîm. Bayezid Kütüphanesi, B4097.
- Amar, Z., & Lev, E. (2017). *Arabian drugs in early medieval Mediterranean medicine*. Edinburgh University Press.
- Ataç, A. ve Yıldırım, R. V. (2004). Osmanlı hekimleri ve Dioskorides'in 'De materia medica'sı. OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 15, 261–262.
- Aydın, M. B. (1996). 18. yüzyıla ait Türkçe 'müfredat' kitapları ve Türk tıp tarihindeki yeri (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Baytop, A. (2010). Plant collectors in Anatolia (Turkey). *Phytologia Balcanica*, 16(2), 187–213.
- Bouras-Vallianatos, P. (2024). Medieval Mediterranean pharmacology. In P. Bouras-Vallianatos & D. Stathakopoulos (Eds.), *Drugs in the medieval Mediterranean: Transmission and circulation of pharmacological knowledge* (pp. 1–35). Cambridge University Press.
- Boyar, E. (2018). Medicine in practice: European influences on the Ottoman medical habitat. *Turkish Historical Review*, 9, 213–241.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çelik, A. (2021). The problem of plant names' Latin scientific equivalents in Old Anatolian Turkish medical manuscript studies. *Selçuk Türkiyat*, 53, 13–39.
- De Vos, P. S. (2023). *Compound remedies: Galenic pharmacy from the ancient Mediterranean to New Spain*. University of Pittsburgh Press.
- Ebulfez Mustafa Efendi. (2012). *Risâle-i Feyziyye fi'l-lügâtî'l-müfredâtî't-tıbbiyye* (Haz. Ş. Doğan). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Gültürk, S. (2009). Osman b. Abdurrahman'ın Kitâb'un-Nebât'ının (212a–355b) transkripsiyonu ve dil hususiyetleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günergun, F. (2003). Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde kimyada adlandırma. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5(1), 1–32.
- Hamza, S. (2022). Vernacular languages and invisible labor in *Ṭıbb. Osiris*, 37, 115–138.
- Hasar, K. (2009). Osman b. Abdurrahman'ın Kitâbu'n-Nebât'ı (2a–151b varakları arası) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hezarfen Hüseyin b. Ca'fer el-İstanköyî. *Lisânü'l-etibbâ*. Reşid Efendi Kütüphanesi: 00705–001.
- Huguet-Termes, T. (2008). Islamic pharmacology and pharmacy in the Latin West: An approach to early pharmacopoeias. *European Review*, 16(2), 229–239.
- Kas, F. (2024). Ibn al-Tilmidh's book on simple drugs: A Christian physician from Baghdad on the Arabic, Greek, Syriac, and Persian nomenclature of plants and minerals. In P. Bouras-Vallianatos & D. Stathakopoulos (Eds.), *Drugs in the*

- medieval Mediterranean: Transmission and circulation of pharmacological knowledge (pp. 37–56). Cambridge University Press.
- Kaya, S. ve Kaya, Ş. B. (2021). İnceleme. S. Kaya ve Ş. B. Kaya (Haz.), Osman b. Abdülmennân, Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya (s. 17–59) içinde. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Koç, M. (2009). Pedanius Dioscorides'in Hyles Iatrikes'i, Andrea Mattioli'nin Materia Medica'sı ve Türkçe çevirisi Kitâbu'n-Nebât. 1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (s. 144–153) i. İstanbul: TÜRÇEK.
- Matthiolus, P. A. (1563). New Kreüterbuch (G. Handsch, Çev.). Prag: Melantrich von Auentin und Valgrüß.
- Mattioli, P. A. (1568). I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli nelli sei libri di Pedacio Discoride Anazarbeo della materia medicinale. Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmet Paşa: 00371.
- Mavroudi, M. (2024). Arabic terms in Byzantine materia medica: Oral and textual transmission. In P. Bouras-Vallianatos & D. Stathakopoulos (Eds.), Drugs in the medieval Mediterranean: Transmission and circulation of pharmacological knowledge (pp. 130–182). Cambridge University Press.
- Mehmed b. Ali. Tercüme-i Cedide fî Havâss-ı Müfrede. Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm: 01250.
- Mossensohn, M. S. (2014). Osmanlı tıbbı: Tedavi ve tıbbi kurumlar, 1500–1700 (B. Üçpınar, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınları.
- Murad, S. (2024). Müfredât kitaplarında galatlar: Nizâmü'l-Edviye ve Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehlulu'dan örneklerle. In M. Yavuz (Ed.), Tabiattan tıbbâ Osmanlı'da canlı bilimleri (pp. 191–218). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Osmân b. Abdurrahmân. Kitâbü'n-nebât. Bayezid Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi: V2486.
- Osmân b. Abdurrahmân. Kitâbü'n-nebât. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar: 03242.
- Osmân b. Abdurrahmân. Terceme-i Kitâbü'n-Nebâtât. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi: 00709.
- Qutbuddin, T. (2007). Arabic in India: A survey and classification of its uses, compared with Persian. Journal of the American Oriental Society, 127(3), 315–338.
- Riley, G. (2022). The representation of plants: More than just a pretty face? In A. Dalby & A. Giesecke (Eds.), A cultural history of plants (Vol. 3, pp. 177–195). Londra: Bloomsbury Academic.
- Ruggles, D. F. (2017). İslami bahçeler ve peyzajlar (N. Boşdurmaz, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sakızlı İsa Efendi. (2019). Nizâmü'l-edviye (Haz. M. B. Aydın ve S. Murad). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Şeşen, R. (1997). Belgrad Divanı tercümanı Osmân b. Abdülmennan ve tercüme faaliyetindeki yeri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 15, 305–320.

- Stace, C. A. (2000). Plant taxonomy and biosystematics. Cambridge University Press.
- Touwaide, A. (2009). Translation and transliteration of plant names in Hunayn b. Ishaq's and Istifan b. Basil's Arabic version of Dioscorides' De Materia Medica. *Al-Qantara*, 30(2), 557–580.
- Yavuz, M. (2023). Matthioli'nin Dioscorides tefsirinin Osmanlı'da alımlanması. In M. Yavuz (Ed.), *Tabiattan tıbbâ Osmanlı'da canlı bilimleri* (pp. 241–259). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Yirmisekizçelebizâde Mehmed Sa'îd Paşa. *Ferâ'idü'l-müfredât*. Esad Efendi: 02489.